

опыта, источником познания уроков истории для современников. Вместе с тем, «Воспоминания» воспринимаются как произведение современное. Проблемы, которые поднимаются в них, остаются актуальными и сегодня, поскольку осмысливаются события XX в., культуры в целом.

Ключевые слова: мемуаристика, автобиографическая проза, женская литература.

Belichenko Olga. Memorie of Nadia Surovtsova as Fenomen Ukrainian Memorialistic. The features of memorialist of Nadia Surovtsova are considered as one of the first experiences of Ukrainian autobiographic female literature. An author tries to define the place of memories in creative work of authoress and Ukrainian autobiographic prose. Autobiographic prose of the authoress is presented as the unique example of Ukrainian memoirs. N. Surovtsova's memories demand detailed study, proper realization of literary criticism. Nowadays there exists urgent necessity in generalized study of "Memories" of the authoress as all-sufficient part of cultural process. Memories of N. Surovtsova are the conclusion of her experience, knowledge source of history lessons for contemporaries. At the same time, "Memories" are perceived as modern work. Problems raised in them are still relevant nowadays because they interpret events of XX century and culture in general.

Key words: memoirs, autobiographic prose, female literature.

УДК 821.161.2.09

Петро Білоус

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ: ПРОБЛЕМА СИМВОЛІЧНОЇ БІОГРАФІЇ

У статті з'ясовується проблема символічної біографії на матеріалі поеми «Іван Вишенський» І. Франка. Розглядається специфіка Франкового творення образу І. Вишенського, творча біографія І. Франка, водночас до певної міри розвінчується образ видатного полеміста, вивільнений від Франкових рефлексій і тим самим реалістично представлений як постать на тлі історичної епохи.

Ключові слова: І. Франко, І. Вишенський, біографія, аскетизм, свобода вибору.

Постановка наукової проблеми та її значення. 1900 р. у Львові вийшла друком збірка поезій Івана Франка «Із днів журби», куди ввійшла і поема «Іван Вишенський». Уже понад сто літ цю поему розглядають як своєрідне пізнавальне джерело до біографії Вишенського. Парадокс цього пізнання полягає в тому, що образ видатного

письменника-полеміста у цій поемі Франко вигадав, тут маємо справу саме з художнім образом, а не з реальною біографією Вишенського, про життя якого вкрай мало відомо з письмових джерел. Брак таких відомостей був заповнений Франковим образом і закріплений у таких солідних монографіях, як «Філософські поеми» А. Каспрука (1965) та «Вічний революціонер» Є. Кирилюка (1966). Зокрема в останній із них зазначено: «Не маючи потрібних фактичних даних, І. Франко художньою інтуїцією, на підставі полум'яних творів полеміста, *відтворив* (курсив мій. – Б. П.) образ Івана Вишенського, як людини, до кінця відданої рідному краю, інтересам народу, що боровся проти шляхти» [1, с. 246]. З легкої руки Франка та з волі радянських літературознавців Вишенський перетворився на борця, «народного письменника».

Тому й не дивно, що поему «Іван Вишенський» і в школі рекомендують вивчати в такому ключі: «Поема “Іван Вишенський” – твір про самовіддану любов до батьківщини, патріотичний обов'язок людини, що живе в роки, коли її вітчизні загрожує смертельна небезпека». Автори посібника для вчителів вважають, що в поемі розв'язується «проблема взаємин особи і колективу, народу і вождя», що вона стверджує: «ідея і герой не можуть відірватися від маси», що «лише суспільна праця, служіння трудовому народові можуть принести людині щастя» [15, с. 113].

Але чи був таким Вишенський? Уважне прочитання його творів не дає підстав говорити про нього як про народного борця і героя, хоча, звичайно, Вишенський мав свою позицію у складних історичних обставинах в Україні кінця XVI – початку XVII ст. Виходить, що Вишенський постав у поемі не таким, яким був насправді, а таким, яким його хотів бачити Франко. У такому разі потрібно заглибитися у біографію Франка, зокрема того періоду, коли була написана поема, проаналізувати його ліричні твори того часу, принаймні ті, які ввійшли до збірки «Із днів журби». Можливо, тоді певним чином проясниться мотивація Франка, що спонукала поета створити саме такий образ Вишенського, яким він змальований у поемі.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Спроб розглянути цей образ крізь призму біографії Франка ніхто з науковців не здійснив. Роботи А. Каспрука [3], А. Пашука [4], І. Паславського [5], Є. Кирилюка [1], С. Пінчука [6], І. Єрьоміна [7], П. Яременка [8], А. Кримського [9], Т. Гундорової [10], а також деякі статті про Франка та Вишенського дають загальне уявлення про поставлену у цій статті проблему, але не

дають обґрунтованої відповіді на те, чому Франко звернувся до творчої спадщини Вишенського, а головне – чому він створив у поемі саме такий образ письменника-полеміста.

Натрапляємо лише на певні натяки, здогади, які так і залишилися нерозвинутими. Наприклад, Г. Сабат у статті «Релігійні мотиви й образи в сюжетно-структурній канві поеми І. Франка «Іван Вишенський» зауважує: «Аналізуючи творчий шлях І. Франка, можна зробити висновок, що митця, як і героя даного твору, роздирають протиріччя, сумніви, йому притаманні сум'яття збуреної думки, глибинні релігійно-філософські міркування, але Бог не покидає зболеної за рідну землю душі. Письменник звеличив свою країну, Україна стала для поета найсвятішою землею, яку до безмежжя любила його страдницька душа» [12, с. 110].

Та ще Т. Гундорова вдається до таких роздумів: «Франко вифантазовує біографію Вишенського, зокрема, мотиви його посвячення в монахи, коли говорить про те, що “гірко було жити бідному, худорідному юноші серед знаті”, що придворне життя було для нього суворою і всебічною школою, що він звик глибоко вдумуватися в себе і в середовище, що радикально-демократичні ідеали на рахунок всезагальної рівноправності були природною реакцією проти “дуків-срібляників”. Міркуючи в такий спосіб, Франко фактично переносив власні почування на Вишенського і творив символічну біографію» [10, с. 268].

Мета і завдання статті. Отже, виникає потреба з'ясувати, скільки Франкового є в образі Вишенського. Цим можемо додати якісь штрихи до творчої біографії Франка, а з іншого боку – до певної міри розвінчати образ Вишенського, вивільнивши його від Франкових рефлексій і тим самим реалістичніше уявити цю постать на тлі історичної епохи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Про своє довготривале зацікавлення мало-дослідженою творчістю та біографією Івана Вишенського Франко у 1911 р. писав: «Постать Івана Вишенського була першою літературною появою, що ще при кінці 80-х років минулого століття збудила в мені охоту до наукового оброблення його літературної спадщини. Здобутком сеї охоти були три наукові праці, присвячені Вишенському: одна писана російською мовою і друкована в “Киевской старине”, 1889, ч. 4, при якій опубліковано декілька не відомих досі творів Вишенського, знайдених мною в рукописі Підгорецького

монастиря; друга була простора розвідка – “Іван Вишенський і його твори” (“Літературно-наукова бібліотека”, книжка 21–30), написана ще 1890 р., а друкована аж 1895 р., а третя популярна розвідка друкована в “Хліборобі” за 1891 р. і видана також окремою брошурою. Пізніше постать Вишенського зробилася темою моєї поеми» [13, с. 278].

Перші спроби осмислити постать і твори Вишенського Франко реалізував у статтях, написаних російською мовою для «Киевской старины»: це статті «Сочинение Ивана Вишенского» та «Иоанн Вишенский (Новые данные для оценки его литературной деятельности)». У листі до М. Драгоманова (1889) Франко захоплено пише про творчість Вишенського, зазначаючи, зокрема, і таке: «З усіх творів І. Вишенського я постарався видобути біографічні та хронологічні деталі, котрих майже не торкався Сумцов у своїй статті про Івана Вишенського» [14, с. 322] (ідеться про статтю М. Сумцова «Иоанн Вишенский, южнорусский полемист начала XVII ст.», надруковану в «Киевской старине» у 1889 р., т. 25).

Що ще, крім біографії Вишенського, цікавило на перших порах Франка? Наведемо декілька фрагментів із його статей, які засвідчують враження письменника і дослідника про життя та творчість полеміста.

«Иоанн Вишенский принадлежит, бесспорно, к самым оригинальным явлениям южнорусской литературы. Приверженец консервативных и аскетических воззрений в делах религии и общественной, он вместе с тем является в литературе самым ярким представителем эпохи Возрождения со стороны языка, формы и духа своих сочинений» [14, с. 318]. (У цих міркуваннях закладено уявлення про своєрідний «дуалізм» у світогляді Вишенського, який Франко намагатиметься розкрити і в поемі).

Іван Вишенський, на думку Франка, прагнув «совершенно замкнуться от всех посторонних влияний, отказаться от мирских наук, просвещения, литературы, культуры и углубиться в одно только священное писание да в чтение и изучение книг церковных» [14, с. 319]. (Це – штрих до портрета Вишенського, який у поемі розгорнеться як виправдання його відходу в печерне усамітнення, в ізолюваність од світу, у самозаглиблення).

«Идеал Иоанна Вишенского был забыт и брошен, но метод его действия был принят и развивался с большей или меньшей последовательностью» [14, с. 319]. (Ця думка ляже в основу ідеї про «шлях у вічність» Вишенського, який не фізично, але духовно повертається в Україну, про що свідчать заключні рядки поеми).

Життя Івана Вишенського постало на рубежі «двох миров, двух исторических течений, в самый центр возгорающейся между ними борьбы» [14, с. 319], тобто з одного боку православ'я з його візантійським світоглядом, візантійським консерватизмом, а з другого – свіжі хвилі західноєвропейського реформаційного духу і гуманізму, що вривалися в Україну, розхищували консервативні традиції, спонукали до нового мислення у світлі ідей Ренесансу. (Цю проблему Франко виносить і в поему, але видається, що він накидає Вишенському інтерес до Ренесансу, бо ж відомо із текстів полеміста, що він критично ставився до «латинських хитрощів», під якими розумів учення Арістотеля і Платона, різноманітні «машкари», тобто тогочасне театральне мистецтво, різко засуджував національні звичаї та обряди, які за своєю суттю були життєрадісними, по-ренесансному відвертими).

Як бачимо, уже в перших науково-дослідних студіях Франко шукав у біографії і творах Вишенського співзвучні його уявленням та світоглядним переконанням ідеї, що їх або частково, або повністю реалізував у поемі «Іван Вишенський».

Задум написати ґрунтовну наукову розвідку про Вишенського визрів у Франка одразу по закінченні університету. Він планував це як докторську дисертацію і в 1893 р. хотів її подати як «габілітаційну розправу на право бути доцентом університету по історії літератури руської» [16, с. 509]. Не будемо вдаватися до характеристики цієї роботи, а звернемо увагу на ті суттєві моменти, які вплинули чи певною мірою були поширені на зміст поеми «Іван Вишенський».

У своїй праці Франко застерігав, що через мізерність потрібних матеріалів, певно, не зможе обійтися без гіпотез, поспішних чи нетривких висновків і, можливо, навіть без помилок, однак сподівався, що йому все ж вдасться знайти не одне раціональне зерно, розтлумачити не одне темне місце або ж принаймні вказати стежку «дальшим досліддам» [2, с. 40].

Принципове значення в роботі має інтерпретація Франком твору Вишенського «Облічення диявола-миродержця». Тут важливе не так змістове, як психологічне обґрунтування авторської позиції. «Облічення» позбавлене особистих натяків, однак у диспуті диявола-світодержця з голяком-станником дослідник тонко вловлює автобіографічні риси, своєрідну авторську сповідь: «Я бачу в нім [у творі] результат тої внутрішньої боротьби, яку – натурально – мусив переходити живий і палкий ум нашого автора при різкім переході з життя світського до аскетично-монашеського. Серед тиші і самоти Афона ставали

перед ним спокуси і принади світського життя, а вони мучили його до пізньої старості, майже до смерті, ставали картини того всього, що він пережив і покинув, відзивались, може, голоси дорогих йому людей, кличучи до спільної праці, до помочі. Але велику міру розчарувань, гіркості та болю мусив винести з життя сей чоловік, коли тепер з глибокою ненавистю відвертається від того всього і бачить в тім діло диявола, сіті, котрі уловлюють на вічну погибель. В тім різкім осуді всього строю життя в його ріднім краї, всіх відносин церковних і суспільних є вже, без сумніву, дещо аскетичної доктрини, але з-поза євангельських і аскетичних фраз чути гаряче бажання автора – усправедливити перед власним сумлінням свій поступок, вступлення на Афон. Отсей психологічний момент в моїх очах є рішучий. В душі автора йде боротьба: чи лишитись йому на Афоні, чи вернути до того життя, в котрім могли манити його коли не жодні високі “дикгнитарства и преложенства”, то бодай таке життя в крузі родиннім, яко “господар дому, дерева і землі шмата”. І ось він освічує всі картини бенгальським вогнем аскетичних доктрин – і доля його рішена безповоротно» [2, с. 45–46]. І хоч як жаль, за словами А. Кримського, «поднимає грубую, критическую руку на это грациозное сооружение Франко» [9, с. 421], у процитованому уривку дослідника забагато поетичної фікції, суб’єктивного бачення й розуміння переживань Вишенського, проте згодом саме такі роздуми стали художньою програмою у змалюванні образу полеміста в поемі, її філософським лейтмотивом.

На те, що «Обліченіє» відтворює внутрішню боротьбу Вишенського, звернули увагу й сучасні дослідники. У цій своєрідній пристрасній сповіді відтворено дихотомію (два суперечливі поняття в межах одного явища) мислення і почуттів автора. Цю дихотомію можна було б зобразити такими схемами: «Вишенський – світ», «Вишенський – Вишенський». За першою схемою автор протиставляє себе світові «слави, розкоші, багатства», який у монолозі диявола постає досить-таки привабливим і спокусливим. «Странник» «от лица всіх прельщаємих от диявола» пункт за пунктом відкидає ті «преlestи», проте аргумент у нього лише один: прагнення поклонитися й послужити Богу. Очевидно, рішення стати ченцем було нелегким для Вишенського, але переважило те, що світ став сприйматися з омерзінням. Складніше було виправдатися перед самим собою за такий учинок, притоптати і тінь сумніву в тому, чи правильно він робить: тут спрацьовує схема «Вишенський – Вишенський», яка виражає глибоку драму автора.

Аналізуючи у своїй праці твір Вишенського «Посланіє до всіх обще, в Лядській землі живущих», Франко захоплюється «великим запалом», «величністю помислів» автора, однак указує і на слабкі, з його погляду, сторони твору: вони стосуються роздумів полеміста про «пустинне воспітаніє». Виходить, Франкові не подобалася пропаганда аскетизму у творчості Вишенського, і можна здогадуватися чому: Франко в цей час переймався ідеями служіння «для загального добра», що, звичайно, виключало поняття «відлюдності», «усамітнення» («пустинножителства»).

Розглядаючи «Посланіє к утекшим от православної віри єпископам», Франко робить опосередкований (без належної аргументації) висновок про те, що Вишенський «гаряче любив простий люд і чув себе солідарним з його громадськими і церковними інтересами», але йому «хибувало ясного зрозуміння порядків державних і способів, як вести практичну політику, як добиватися зміни певних шкідливих інституцій» [2, с. 96]. Здається, Франко накидає Вишенському патріотизм, який жодним чином не засвідчений у сатиричному «Посланії», але згодом ця ідея оживе у пафосі поеми про Вишенського. І, мабуть, зайве було закидати полемісту, що з нього ніякий «практичний політик» – це, скоріше, заувага Франка до когось зі своїх сучасників, оскільки письменник у пору написання своєї праці активно займався політичними справами. Переїнявшись ними, Франко мимоволі нав'язував це Вишенському, він ніби дорікав йому за те, що полеміст уникав політичної боротьби, заховавшись на Афоні. Франкові хотілося, аби Вишенський також був «вічним революціонером», але в цьому випадку бажане видається за дійсне.

У розгляді цього ж твору Франко ще раз вдається до «патріотичної ідеалізації» Вишенського: «талановита, незалежна особистість, горда своєю правотою і своїм почуттям солідарності з масами рідного народу» [2, с. 104]. На наш погляд, стосунки Вишенського і «трудо-вих мас» – це проблематичне питання з огляду на те, що полеміст більшу частину свого життя провів на Афоні, народного життя не знав, а в одному із творів, відповідаючи на запрошення повернутися в Україну, писав: «Я з народом заповітів не закладав і відповідей не творив; але народу я не знаю, бесідою з ним не спілкувався і на очі не здибувався. Про що каже пан Юрко (Юрій Рогатинець, лідер Львівського братства. – *Б. П.*), не знаю. Чому мене чекають? Може, позичив що у кого і маю віддати борг? Не знаю іншого, котрий прийшов був до мене і дещо дав на прохарчування, а інших і народу ніякого не

знаю. Що за привід – народні страсті і якого народу, не можу зрозуміти...» [18, с. 232].

У «Посланії до всіх обще...» Вишенський закликав співвітчизників відвернутися від католиків, пропагував незалежність української церкви як єдиний вихід із тогочасного скрутного становища. Франко таку програму називав «егоїстичною і тіснозорою», шкідливою для суспільного життя, але вважав, що Вишенський поволі переборював світоглядний консерватизм на карб здоровим інстинктам, котрі «перли його до боротьби, до праці суспільної, до поступу» [2, с. 128]. Власне, такою ідеєю запліднено і поему «Іван Вишенський». Але чи насправді полеміст переймався ренесансним світоглядом? Ренесансні ідеї у «Пораді» Вишенський називав «поганськими хитрощами, які мають два різновиди: а) «латинські прелесті», до яких відносив і латинську мову, й освіту в єзуїтських колегіумах, і Арістотеля з Платоном, і «комедії та машкари», себто усю систему західної культури та освіти, яка йому уявлялася синонімом «зіпсуття, невіри, деморалізації і фальшивості» (І. Франко); б) народні звичаї та народна творчість, проти яких церква здавна воювала, та й Вишенський не визнавав це – навпаки, закликав очиститися від такої «скверни».

У «Пораді» досить таких рекомендацій. Передусім він радить заборонити ярмарки, бо вважає їх джерелом «вшетеченства» (розпусти) і «пиянства», святом «диявольським», а не традиційно веселим та бажаним народним дійством. Вишенський виступає проти «коляд», які також називає «диявольськими», бо вони нібито оскверняють Різдво Христове. «Щедрий вечір з міст і сіл в болота зженіте, – пише він, – нехай з дияволом сидит, а не с християн ся ругает» [7, с. 212]. Задля чистоти церкви й поваги до воскресіння Христового, на думку Вишенського, слід позбутися «волочильного», тобто поздоровлень після Великодньої неділі, коли дарували калач та крашанки. Це ж стосується і народного звичаю нести у поминальний день після Великодня на могилки «пироги и яйця надгробніє». Виступає Вишенський і проти весняних землеробських обрядів на Юрія, коли селяни «скоки и танци» у полі чинять. Засуджує він купальське свято, оскільки бачить в «огнених скаканях» (звичай стрибати через ритуальне вогнище, щоб очиститися від злих сил) витівки диявола. Словом, «и другие прелести, которие би били, очистіте», – підсумовує Вишенський, виступивши таким чином проти тих елементів язичницьких вірувань, котрі віками супроводжували християнські обряди або зливалися з ними. Тут Вишенський заявляє про себе як про ортодокса,

прихильника візантійського типу культури й супротивника типу народного. Так він дбав про відродження релігійне, відмежовуючись не тільки від проявів нової західноєвропейської культури, а й від традиційної народної культури, наполягаючи передусім на «зовнішній обрядовості та релігійній формалістиці» (М. Грушевський).

З усього цього стає очевидним, що Франкове «онароднення» Вишенського, прив'язування його до ренесансних ідей, оголошення його патріотом, класовим борцем – це оцінка полеміста з погляду громадського діяча кінця XIX ст., котрий певні суспільні стереотипи накладав на світогляд і діяння ченця-аскета, який усе своє зріле життя провів поза межами України.

Сучасне трактування поеми «Іван Вишенський» подала Т. Гундорова у книзі «Франко і/не Каменярь» (2006). Вона вважає, що однією зі спонук написання цього твору був інтерес Франка до аскетизму, заявлений ще поемами «Цар і аскет» (1882) та «Св. Валентій» (1895). «У поемі “Іван Вишенський”, – стверджує дослідниця, – засобами поетичної метафорики, градації та сугестії, за допомогою вставних притч, монологів, яскравої асоціативної образності Франко передає душевну муку свого героя і ті випробування, які йому доводилося переживати в ситуації крайнього напруження аскетичного християнського ідеалу та природного буття, з одного боку, і національного почуття, з другого» [10, с. 122].

Відзначено, що «Франко наголошує дуалізм світовідчуження Вишенського», а також «християнсько-гностичну основу аскетичного несприйняття тіла, природи і світу» [10, с. 268]. За Т. Гундоровою, внутрішній конфлікт Вишенського має гностичний характер, услід за Франком вона повторює, що у світогляді полеміста зіткнулися дві епохи: Середньовіччя і Ренесанс.

Дослідниця слушно зауважує, що «у поемі тема аскетизму набуває нового забарвлення: воно переплітається з мотивом старості. Поему було написано 1900 року, себто в період, коли Франко згадує про романтичні юнацькі мрії та молодість, яка минула і забрала з собою чимало мрій і сил» [10, с. 271]. Справді, Вишенський у Франка – «дідусь похилий, зморщений, сивобородий», автор послідовно підкреслює старість аскета, його старечий голос, худе старече тіло, похоронний дзвін серед розкошів природи, печаль мовчання, що лежить на «сотках старечих уст».

Ота печаль мовчання виражає в поемі пронизливу самотність Вишенського, про що Т. Гундорова розмірковує у психоаналітичному

ключі: «Аскет-монах старець Іван утікає від спокус світу, у молитвах і теологічних дискусіях із самим собою переборює пастки і прив'язання до того світу, який десь залишив. Він готовий замурувати себе, відділитися від “земного життя”, бути затканим павутинням, не реагуючи на насильство. Він чує, як муха, “мов дитя”, сіпаючись у павутинні, “і пищала, і квиліла”, однак не піднімає руки, щоби порятувати її. Зрештою, він почувається “безсильним, бідним, хорим, одиноким, мов дитя, сирітка кругла, без матусі, без вітця”. Одинокість його безмежна – вона зрідні візії кінця світу» [10, с. 278].

Віддаючи належне письменницькій майстерності Франка, Т. Гундорова робить висновок: «У поемі Франко аж навіть свавільно будує характер Вишенського *на свій взірець* (курсив мій. – Б. П.). Він підсилює громадянський пафос твору і, зрештою, у Вишенському перемагає не середньовічна аскеза, але живе бажання – так ренесансна особистість вибирає служіння людям, а не собі» [10, с. 279].

Визнаючи «фантазії» Франка, Т. Гундорова все ж, услід за Франком, говорить про Вишенського як про ренесансну постать, як про особистість, котра присвячує своє життя людям. Однак нам здається, що Вишенський залишився аскетом і в останні свої роки дбав та думав про спасіння душі (те, що він прожив ті роки відлюдником у скельній печері над морем, куди доступу нікому не було, – то Франкова вигадка; як і коли помер полеміст, невідомо). Якби ж він справді мав намір служити Україні, то повернувся б з Афону й зайнявся б громадськими справами. Відомо, що 1604 р. він таки здійснив подорож в Україну, але не затримався тут і повернувся назад. Можна припустити, що Вишенський не побачив свого місця серед тодішньої української інтелігенції, а скоріше за все – дбав про своє спасіння (у християнському розумінні), тому й повернувся на старості літ до афонських скитів.

Власне, основна проблема, яка зринає у поемі Франка, – це проблема спасіння або служіння громадській справі. Вишенський вибирає спасіння, хоч Франко його власною фантазією намагається повернути до служіння Україні (можливо, це була настанова, яку Франко спрямовував самому собі).

Валерій Шевчук у статті «Мандрівничий, котрий розпікав людське сумління» нагадує про притчу із творів Вишенського, якою полеміст ніби боронився від тих, хто звинувачував його в дезертирстві, в утечі від бід, що впали на рідну землю. Жили два брати, розповідає притча, один із них пішов на службу до царя й обороняв рідну домів-

ку звіддала, а другий залишився вдома, пив, бенкетував і вів розгульне життя. Хто ж має більшу заслугу перед рідним домом? – запитує полеміст і дає перевагу тому, хто рідну домівку покинув. Письменник уподібнює себе до старшого брата, вважаючи, що його місія почесніша й вища [18, с. 248]. «Автор свідомо оминає третій шлях, – зазначив В. Шевчук, – на який вказували патріарх Мелетій і Юрій Рогатинець (вони запрошували Вишенського в Україну. – *Б. П.*). Хіба в тих братів не могло бути третього брата? Того, котрий не покидав рідну домівку, а обороняв її й працював не покладаючи рук для її розквіту і блага. Чому ж так уперто забуває Вишенський про той третій шлях? Чи не в тому була біда дому “я” Вишенського і чи не це був отой “біс”, який весь час підточував його високий дух; “біс”, заснований на релігійному доктринерстві, зрештою, подолав мислителя і загнав його в кам’яний мішок, убивши його дух, вогонь і творчоносну силу» [20, с. 74].

Беручись за створення поеми «Іван Вишенський», Франко перебував не в найкращому життєвому тонусі. Напередодні (1897 р.) у результаті напруженої праці і перевтоми Франко на деякий час осліп (катаракта). У передмові до збірки «Мій Ізмарагд» (за мотивами давньої української літератури) письменник пояснює свій важкий моральний стан, що був викликаний і хворобою, і безперервними нападами політичних опонентів: «Я писав їх [вірші] у темній кімнаті, із зажмуреними болючими очима. Може, сей мій фізичний і духовний стан відбився і на фізіономії сеї книжки» [21, с. 34]. Тут Франко використав образи та мотиви давньої літератури для відображення сучасної йому дійсності та осмислення складних громадсько-політичних обставин (це саме він зробить і в поемі «Іван Вишенський»). Окрім того, у згаданій передмові письменник прохоплюється і про власну моральність: «Певна річ, моя моральність значно відмінна від тої катехетичної, догматичної моралі, що у нас видається за одинокую християнську» [21, с. 36]. Звідси зрозуміло, що Франко не міг прийняти «догматичну» мораль Вишенського, але ця постать була йому симпатичною, тому він пристосував (принаймні намагався це зробити) до своїх тогочасних поглядів.

Від початку 1898 р. Франко починає працювати в «Літературно-науковому віснику», бо до цього спонукали складні матеріальні умови (потрібно було утримувати хвору дружину і трьох дітей). Сучасник письменника А. Чайковський у спогадах пише, що Франко так

говорив про свої умови праці в редакції ЛНВ: «Мене так використують, що вже й жити не хочеться. Я змушений вести коректу чужих праць, справляти переклади на німецьку мову. Я мушу слухатися, бо моє існування zagrożене. З тої праці я осліп та оглух» [22, с. 67]. Цей же автор викладає й таке спостереження: «Я його подивляв. Скільки корисних пропозицій давали йому різні університети в Німеччині і Росії, та він усе відкинув, лишився у своїй батьківщині, хоч приходилося жити у таких злиднях, що ніколи не мав шістки заплатити коминареві» [22, с. 66]. Ця позиція Франка певним чином спрацьовує і в поемі, адже він настійно «спроваджує» полеміста до рідної землі, що, зрештою, і витворило фантастичний образ повернення Вишенського додому у прикінцевій картині-видінні поеми.

До всіх труднощів та ускладнень на роботі приєдналося в цей час і особисте горе письменника: його дружина захворіла на психічну недугу. У листі до А. Кримського у липні 1900 р. (рік публікації поеми «Іван Вишенський») він писав: «У мене також клопот, моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура, яку оперовано щасливо, а тепер проявилось божевілля...» [23, с. 112].

Очевидно, тяжкі фізичні й моральні тортури наклали свій відбиток на поему «Іван Вишенський», адже в ній ідеться про людину, яка також страждає – і фізично і морально, вона мучиться вибором між тілесним і духовним, і духовне (як і у Франка) бере гору.

Як уже мовилося, у поемі одна з центральних проблем – проблема вибору: особисте спасіння чи служіння людям. Цю проблему можна розглядати і крізь призму політичної діяльності Франка в пору написання поеми. Тоді Франко покинув табір соціал-демократів і вступив до націонал-демократичної партії, яку очолював М. Грушевський. Франко балотувався в депутати, але не одержав потрібної кількості голосів. Він постійно зазнавав нападок із боку різних політичних сил. Про свої переживання у зв'язку з виборами він писав 1897 р.: «В ту саму пору я зазнав іще важніших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільності, я побачив, як довкола мене валиться весь той світ ідей чи ілюзій, над якою реалізацією я працював» [23, с. 241]. Переживання й роздуми Франка про власний політичний шлях відобразилися в написаній 1899 р. повісті «Перехресні стежки», але вони відчутні і в поемі «Іван Вишенський», створеній приблизно в ту ж пору. Тому цілком зрозуміло і вмотивовано звучить, по суті, Франкове запитання Вишенському:

*І яке ти маєш право,
Черепино недобита,
Про своє спасіння дбати
Там, де гине мільон?* [11, с. 634].

У тому факті, що поема «Іван Вишенський» увійшла до збірки «Із днів журби», є до певної міри ключ до розуміння духовного, художнього контексту цього твору. Самою назвою збірки поет натякає, що йому довелося пережити нелегкі дні, сповнені психологічної напруги, викликані і політичними, і фізичними, і побутовими труднощами.

У віршах журба змальована поетичними образами. Це може бути, наприклад, дощова осіння пора: «День і ніч сердитий вітер б'єсь о дому мого ріг»; «Олов'яні сірі хмари небозвід весь залягли» [24, с. 224]. Це може бути спогад про втрачене колись кохання:

*Край стежини проста лавка, —
тут сиділа ти не раз,
тут прощались ми востаннє...
Тут мені твій промінь згас* [24, с. 225].

Це й песимістичний роздум про марність своїх діянь:

*Сам. Лиш думка шепче стиха:
«Ну, скажи, не дурень ти?
Замість жити з людьми по-людськи,
багатіти і цвісти,
тягнеш тачку до якоїсь
фантастичної мети»* [24, с. 225].

Це й відчуття непоправних втрат:

*Не можу забути!
Не гоїться рана!
Мов жалібні нути
із струн теорбана
чи голосно грають,
чи ледве їх чути,
все жалем проймають —
не можу забути!* [24, с. 227].

Знаковим у психологічному сенсі є вірш «Недовго жив я ще, лиш сорок літ». У ньому поет ставить запитання самому собі: «Невже ж уже минув я свій зеніт і розпочав спадастий шлях до скону?» [24, с. 228].

Психологи стверджують, що десь у сорок літ людина переживає кризу середнього віку. У цей час можуть змінюватися погляди та характер, може підсилюватися критичне ставлення до себе, до інших людей, на карб ставиться переоцінка життєвих і суспільних цінностей, власної діяльності. Можна здогадуватися, що збірка «Із днів журби» написана якраз у період цієї кризи. Поет критично оцінює своє життя та діяльність – то «плід слабкий», «хвалитись ним нема резону». Лише невдоволення собою, лише роздратування і така собі приреченість: «нам в могилу вже в сороковім треба карк хилить».

Характерно, що в цю пору – пору журби та розчарувань – Франко силою волі прагне побороти власні настрої, про що свідчить вірш «І знов рефлексії». Автор іронічно заявляє, що оті журливі рефлексії – то «панський спорт», заняття для «нервних білоручок». «Не для нас сі штучки!» – каже він і далі розгортає ідею служіння народові, ідею життєвої боротьби:

*Нам хочесь жити, биться
з противником, нам любя праця, рух,
ми хочем справді плакати, веселиться,
любить, ненавидить. У нас ще дух
не розколовсь надвоє під корою [24, с. 229].*

Цей настрій перегукується з поемою «Іван Вишенський»: поперше, тому, що підноситься ідея повноцінного життя з працею, емоціями, боротьбою, а по-друге, характерним є вираз «дух не розколовсь надвоє». Оце останнє – одна з проблем Вишенського, котрий вибирає поміж аскетизмом і повноцінним життям. Франко відстоює ідеал «суспільної праці»:

*Суспільна праця, довга, утяжлива,
зате ж плідна, та головно – вона
одна лиш може заповнить без дива
життя людини, бо вона одна
всіх сил, всіх дум, чуття, стремлінь людини
жадає, їх вичерпує до дна [24, с. 230].*

Саме такі думки хоче «прищепити» Франко Вишенському, саме в такому стилі він буде дванадцятий розділ поеми, де афонський чернець тривожно розмірковує про своє життєве призначення. Уздрівши в морі барку (може, з України, козацька?), Вишенський благає:

*Дай мені братів любити
І для них життя віддати!
Дай мені ще раз поглянуть
На свій любий, рідний край!
Глянь, отсе остання нитка,
Що мене тягла до праці!
О, не дай же їй порватись! [11, с. 636].*

Другий розділ збірки «Із днів журби» має назву «Спомини». Поет розкриває свій творчий задум так:

*Заким умре ще в серці творча сила
і дар пісень заглухне в тишині,
немов пахуча та фіалка мила,
що в'яне у пустому бур'яні, –
я раз іще б хотів простерти крила
і побуять свobodно в вишині,
і оживить ті спомини, що скрила
ворожа доля у душі на дні [24, с. 233].*

У поемі «Іван Вишенський» Франко вдається також до споминів ченця, до тих, що «у душі на дні»: спомини про матір, про цвітіння вишень, про красу рідної землі – це те, що збурює душу Вишенського, звучить контрастом до його похмурого монастирського життя. Але якщо в поемі ті вигадані Франком візії служать за спосіб оживлення змертвілої душі аскета, то в збірці «Із днів журби» вони є природною рефлексією автора: йому вже за сорок, тому згадуються дитинство, рідне село, батькова кузня, маленький хутір – то світлі спогади, але поета не покидає відчуття смутку, бо тепер душа його «слаба, безкрила, холодом прибіта». Як і в поемі, тут також наявний контраст у настрої: світле дитинство і похмуре сьогодення.

Як бачимо, настрої, відображені у збірці «Із днів журби», неоднозначні, суперечливі. Поет, досягши сорокалітнього віку, поринає у пошуки самого себе і намагається пригасити журбу, настроїтися на оптимістичний лад, присвятити решту свого життя праці та боротьбі. Це певною мірою відбилося і в поемі «Іван Вишенський», тому складається враження, що то не Вишенський у болісних роздумах шукає смисл власного існування, а що сам Франко рефлексує над своїм життям.

Літературознавці відносять поему до філософських творів, тож можна припустити, що цей твір був відображенням світоглядних пошуків Франка, його намаганням розв'язати для себе певні філософські проблеми свого часу. Зокрема, йдеться про *свободу волі* (відгомони цієї проблеми простежуються і в ліриці збірки «Із днів журби»). «З погляду Вишенського, – розмірковував А. Пашук, – свобода волі людини можлива лише у сфері земного життя і вона зводиться до вибору між добром і злом, небесним і земним, водночас здійснюючи і вимогу вдосконалення людини з метою осягнення вічного спасіння (...) Свобода волі як свобода вибору між добром і злом переслідує мету – спасіння людини її власними силами, за її відповідальністю» [4, с. 78]. Зробивши правильний вибір між добром і злом через практичне застосування засад правди, справедливості у власному житті, людина, на думку Вишенського, стає справжнім християнином, бо утверджує правду «в силі вчинку», а «не в словесах». Ця філософська колізія наочно розкривається у такому творі полеміста, як «Обліченіє диявола-миродерца», що його І. Франко ретельно простудіював у праці «Іван Вишенський і його твори». Автор розмірковує над свободою волі і в поемі (очевидно, ця проблема не раз зачіпала самого Франка). Зокрема, натрапляємо на такі слова, які начебто промовляє Вишенський:

*О розп'ятий! Глянь на мене!
О, не дай мені пропасти
у безодні мук, розпуки,
у зневір'я глибині!
Ти ж благий і всемогутий!
О, коли моя молитва,
і моє мовчання, й труди,
і всі подвиги і піст
мали хоч зерно заслуги,
хоч тилиночку значіння, –
то я радо, о розп'ятий,
все без жалоців віддам [11, с. 636–637].*

Франко, як і Вишенський, переконаний, що саме життєдіяльністю, заснованою на засадах добра, людина в умовах земного буття готує себе до небесного існування. Франко, правда, уникає говорити

про «небесне існування», але акцентує на земних діяннях як на свідомому життєвому виборі (вірш «І знов рефлексії»):

*Люди! Діти!
До мене. Я люблю вас, всіх люблю!
І все зроблю, що будете хотіти!
Чи крові треба – кров за вас проллю!
Чи діл – я сильний, віковічні скали
Розтрощу, на землю повалю... [24, с. 229].*

Ще одна проблема, над якою роздумував Франко у пору написання поеми «Іван Вишенський», – проблема пізнання світу, гностицизм. Слово «гнозис» означає «знання» і стосується передусім знання добра і зла. Художнє осмислення цієї проблеми бачимо в поемах «Смерть Каїна» (1889) та «Мойсей» (1905). Поміж ними хронологічно стоїть поема «Іван Вишенський», яка своєю проблематикою долучається до двох названих творів.

У філософській системі гностиків існує Спаситель, який приходить, дарує знання і підносить людину до божественного світу. У християнському гностицизмі таким спасителем є Ісус. З художньої волі Франка Вишенський звертається саме до Ісуса, намагаючись вирішити свій внутрішній конфлікт:

*О розп'ятий! Глянь на мене!
О, не дай мені пропасти
у безодні мук, розпуки,
у зневір'я глибині! [11, с. 636].*

Драма знання і у Вишенського, і у Франка полягає в розв'язанні проблеми добра і зла, що в художньому тексті постає як проблема вибору, як пошук істини: що є добро і що є зло? Франко у поемі «Смерть Каїна» ставить посеред раю два дерева – знання і життя. Розривання цих понять стає джерелом нестерпних мук для людей. Охороняють їх двоє химерних звірів: один схожий на сфінкса, другий на химеру із «тілом хамелеона і з жалом змії». Загадковість знання та ілюзорність життя – джерело двоїстості людських поривань. «Бо коли знання є враг життя, то пощо ж нам бажання знання?» – дивується Каїн і відкриває істину в тому, що знання не «враг життя», воно веде до життя, а смисл самого життя полягає в любові. Думається, що це не стільки висновок Каїна, скільки самого Франка. Ця думка вира-

жена і в поемі «Іван Вишенський». Зокрема, у прикінцевому монолозі ченця є такі слова: *«Дай мені братів любити / І для них життя віддати»*.

Знов-таки, це говорить ніби сам Франко, роздумуючи про смисл свого життя і свої праці. Так, це думки Франка, бо Вишенський дещо інакше дивився на пізнання істини: «Истина же, суцая и непремінная, неподвижно пребивает и явственна всім себе творит, яко есть не временна, но вічне пребивательна и от недолгих, ползящих по земли, скоро исчезающих, помисл созданна и согражденна, но от сили троичного божества суще бити и никогда же не суміняється сотворена и основана и любящих бога и желяющих жизни вічная» [7, с. 176].

За Вишенським, істина дається Богом і є непорушною, а пізнати її може той, хто любить Бога і бажає життя вічного. Власне, саме з таких мотивів чернець-полеміст опинився в «кам'яному мішку», аби пізнати істину, і він вважає, що життя світське – то зло, а добро – це спасіння у відлюдництві та молитвах. Тут Вишенський розходився із Франком, хоч Франко в поемі «перетягує» світогляд та світовідчуття ченця на своє розуміння і на власні життєві уподобання.

Джерела та література

1. Кирилюк Є. Вічний революціонер / Є. Кирилюк. – К. : Дніпро, 1966. – 422 с.
2. Франко І. Іван Вишенський і його твори / І. Франко // Франко І. Повне зібрання творів. У 50 т. Т. 30. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 3–284.
3. Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка / А. Каспрук. – К. : Наук. думка, 1965. – 342 с.
4. Пашук А. Іван Вишенський – мислитель і борець / А. Пашук. – Львів : Світ, 1990. – 176 с.
5. Паславський І. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. / І. Паславський. – К. : Наук. думка, 1984. – 324 с.
6. Пінчук С. Іван Вишенський / С. Пінчук. – К. : Дніпро, 1966. – 184 с.
7. Вишенский Иван. Сочинения / Иван Вишенский ; подгот. текста, ст. и коммент. И. П. Еремина. – М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 372 с.
8. Яременко П. Іван Вишенський / П. Яременко. – К. : Дніпро, 1982. – 154 с.
9. Кримский А. Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинения / А. Кримский // Кримський А. Твори. У 5 т. Т. 2. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 404–442.
10. Гундорова Т. Франко і/не Каменяр / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2006. – 352 с.
11. Франко І. Іван Вишенський / І. Франко // Франко І. Вибрані твори. У 3 т. Т. 1. – К. : Дніпро, 1973. – С. 607–638.

12. Сабат Г. Релігійні мотиви й образи в сюжетно-структурній канві поеми І. Франка «Іван Вишенський» / Г. Сабат // Франкознавчі студії : зб. наук. пр. – Дрогобич, 2002. – Ч. 2 – С. 91–110.
13. Франко І. Зібрання творів. У 50 т. Т. 28 / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1980. – 312 с.
14. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 27 / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1980. – 404 с.
15. Франкова криниця. Вивчення творчості І. Я. Франка в школі. – К. : Рад. шк., 1991. – 288 с.
16. Франко І. Зібрання творів. У 50 т. Т. 49 / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1985. – 532 с.
17. Білоус П. В. Давня українська література в школі : навч. матеріали / П. В. Білоус. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 208 с.
18. Вишенський І. Послання до Домнікії / І. Вишенський // Вишенський І. Твори / пер. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 1986. – 344 с.
19. Микитась В. Л. Іван Франко як дослідник давньої української літератури / В. Л. Микитась. – К. : Наук. думка, 1988. – 318 с.
20. Шевчук В. Мандрівничий, котрий розпікав людське сумління / В. Шевчук // Шевчук В. Дорога в тисячу років : роздуми, статті, есе. – К. : Рад. письменник, 1990. – С.68 – 82.
21. Франко І. Зібрання творів. У 50 т. Т. 16 / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1976. – 354 с.
22. Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Каменярь, 1972. – 336 с.
23. Франко І. Зібрання творів. У 50 т. Т. 49 / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1985. – 532 с.
24. Франко І. Вибрані твори. У 3 т. Т. 1 / І. Франко. – К. : Дніпро, 1973. – 760 с.
25. Басс І. Іван Франко : біографія / І. Басс. – К. : Наук. думка, 1966. – 256 с.

Билоус Петр. Иван Вышенский: проблема символической биографии.

В статье исследуется проблема символической биографии на материале поэмы «Иван Вишенский» И. Франко. Рассматривается специфика создания образа И. Вишенского, творческая биография И. Франко, одновременно к определенной степени развенчивается образ выдающегося полемиста, свободный от рефлексий И. Франко и тем самым реалистично представленный как личность на фоне исторической эпохи.

Ключевые слова: И. Франко, И. Вишенский, биография, аскетизм, свобода выбора.

Bilous Petro. Ivan Vyshensky: Problem of Symbolic Biography. In the article the problem of symbolic biography using the material of I. Franco's poem "Ivan Vyshenskyi" is cleared up. The specific of Franko's creation of I. Vyshenskyi character, I. Franco's creative biography are being examined, at the same time the character of prominent polemicist, disengaged from Franko's reflections is dethroned and is realistically presented as a figure at the historical epoch background.

Key words: I. Franko, I. Vyshenskyi, biography, asceticism, freedom of choice.